

De Penitentiare Inrichting en het voormalige Gerechtsgebouw en archieffgebouw aan de Noordsingel te Rotterdam

Bouwhistorisch onderzoek en waardestelling

Rapport IV - Waardestelling

December 2008

De Penitentiare Inrichting en het voormalige Gerechtsgebouw en archieffgebouw aan de Noordsingel te Rotterdam

Bouwhistorisch onderzoek en waardestelling

Rapport IV - Waardestelling

Door J.W. Bloemink & A.K. Hemmes

© 2008 VROM Rijksgebouwendienst, Directie Vastgoed Den Haag / Bureau Bouwwerk, Holten Utrecht

Vereenvoudiging voor eigen gebruik of intern gebruik van de opdrachtgever is toegestaan. Bronvermelding is verplicht. Voor het overige mag niets uit deze uitgave worden vereenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevens bestand en/ of openbaar gemaakt worden, hetzij elektronisch, mechanisch, door middel van druk, fotokopieën, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van VROM Rijksgebouwendienst, Directie Vastgoed Den Haag en / of Bureau Bouwwerk, Holten Utrecht.

Bureau Bouwwerk – Adviesbureau voor Architectuur-, Bouw- en Cultuurhistorie

J.W. Bloemink
Mossinkserf 37
7451 XD Holten
T 0548 367500
M 06 23267272

j.w.bloemink@bureaubouwwerk.nl

A.K.Hemmes
Oosterkade 11
3582 AT Utrecht
T 030 2513114
M 06 49388750

a.k.hemmes@bureaubouwwerk.nl

Rek.nr. 12.35.570.54
KvK 08139656
BTW NL8161.50.217.B01
www.bureaubouwwerk.nl

Colofon

Projectnummer Onderzoek	08.009 Rapport IV (van IV) Bouwhistorisch onderzoek en waardestelling
Gegevens object	- Penitentiare Inrichting Noordsingel met voorgebouw, het latere Huis van Bewaring, de ringmuur en de vm. dienstwoningen: Noordsingel 107, 109, 111, 113 en 115, Bergstraat 1 en 3, Zegwaardstraat 70 - voormalige Gerechtsgebouw: Noordsingel 117 Noordsingel 117 - voormalig archiefgebouw: Noordsingel 119
Status	Gerechtsgebouw, rijksmonument nr. 524375 Archiefgebouw, rijksmonument nr. 524376 Overige onderdelen hebben geen beschermde status inzake Monumentenwet 1988, zie wet, art. 70.
Opdrachtgever	VROM Rijksgebouwendienst Directie Vastgoed, kantoor Den Haag Projectleiding: dhr. ing. W.H.M. Elfrink Postbus 20951 2500 EZ 's-Gravenhage
Begeleiding	dhr. ing. H.G.J.M. van den Hurk (Rijksgebouwendienst, Directie Vastgoed, kantoor Eindhoven) - projectleiding dhr. ir J. Kamphuis (Rijksgebouwendienst, A&A) dhr. drs C. van der Peet (Rijksgebouwendienst, Atelier Rijksbouwmeester) dhr. M. Knibbeler (gemeente Rotterdam) mw. D. Takens (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten)
Uitgave	Dit is een uitgave van VROM Rijksgebouwendienst, Den Haag December 2008
Onderzoek	J.W. Bloemink (Bureau Bouwwerk, Holten / Utrecht) A.K. Hemmes (Bureau Bouwwerk, Holten / Utrecht) B.A.T.J. Dukers (Buro4 Monument en Ruimte, Roermond) E. Wetsteijn (architectuurhistorica, Baarlo) J.O. Tjabringa (Cultuurland Advies, Heerde) R.R. Groeneveld (architect, Amsterdam)
Fotografie	Tenzij anders vermeld zijn alle foto's gemaakt door Bureau Bouwwerk.

Bureau Bouwwerk – Adviesbureau voor Architectuur-, Bouw- en Cultuurhistorie

J.W. Bloemink
Mossinkserf 37
7451 XD Holten
T 0548 367500
M 06 23267272
j.w.bloemink@bureaubouwwerk.nl

A.K.Hemmes
Oosterkade 11
3582 AT Utrecht
T 030 2513114
M 06 49388750
a.k.hemmes@bureaubouwwerk.nl

Rek.nr. 12.35.570.54
KvK 08139656
BTW NL8161.50.217.B01
www.bureaubouwwerk.nl

Inhoudsopgave

1	De waarderingsproblematiek – ‘harde en zachte feiten’	3
2	Punsgewijze samenvatting van de conclusies	5
	<i>Waarderingskaart</i>	6
3	De waardering van het complex	7
4	Verantwoording	8
5	De beschouwingsniveaus	10
5.1	Het complex in zijn stedelijke context	10
5.2	Het complex of zijn ensembles	11
	<i>Toelichting bij ‘Ruimtelijke kwaliteiten van omgeving en buitenruimten</i>	13
5.3	Deelcomplexen	16
5.3.1	De Strafgevangenis	16
5.3.2	De rechtbank	18
5.3.3	Het archiefgebouw	
5.3.4	Het Huis van Bewaring	18
	<i>Kadertekst - Materie en concept</i>	20
	<i>Faseringskaarten</i>	21

1 De waarderingsproblematiek – ‘harde en zachte feiten’

Bij de beoordeling en waardering van het gebouwencomplex aan de Noordsingel is het goed uit te gaan van de traditionele selectiecriteria die sinds de uitvoering van het Monumenten Inventarisatieproject (MIP) in de vroege jaren negentig van de vorige eeuw hun waarde hebben bewezen.¹ De waarden die toen werden onderscheiden zijn:

I Cultuurhistorische waarden

- 1 -belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling(en);
- 2 -belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling;
- 3 -belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische en/of typologische ontwikkeling(en);
- 4- belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter;

II Architectuurhistorische waarden

- 1- bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek;
- 2 -bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester of architect;
- 3- belang van het object/complex wegens de hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp;
- 4- belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik en/of de ornamentiek;
- 5- belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur(onderdelen);

III Ensemblewaarden

- 1- betekenis van het object/complex als essentieel onderdeel van een groter geheel, dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter)nationaal belang is;
- 2- bijzondere betekenis van het object/complex wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad, dorp of wijk;
- 3- bijzondere betekenis van het complex wegens de wijze van verkaveling/inrichting/voorzieningen;
- 4 -bijzondere betekenis van het object/complex voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk;
- 5- belang van het object/complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke relatie met groenvoorzieningen, wegen, wateren en/of bodemgesteldheid;

Daarnaast werd toen nog onderscheid gemaakt in:

IV Gaafheid/Herkenbaarheid

- 1- belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid van ex- en/of interieur;
- 2 -belang van het complex wegens de hoogwaardige architectonische kwaliteit van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen, hekwerven, en tuinaanleg e.d.);
- 3- belang van het object/complex in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke, dorpse of landschappelijke omgeving;

V Zeldzaamheid

- 1 -belang van het object/complex wegens architectuurhistorische, bouwtechnische, typologische en functionele zeldzaamheid, eventueel verbonden met een bijzondere ouderdom;
- 2 -uitzonderlijk belang van het object/complex wegens één of meer van de onder I t/m IV genoemde kwaliteiten.

---

¹ Handleiding Selectie en Registratie Jongere Stedenbouw en Bouwkunst 1850-1940 (Zeist 1991)

De laatste twee criteria vormen feitelijk niet meer dan een aanvulling op de eerste drie hoofdcriteria. Ze zeggen iets over de mate waarin deze drie criteria voor het object of complex geldig zijn (gaafheid) en hoe we die moeten beoordelen in een ruimere, nationale of internationale context (zeldzaamheid). In elk opzicht lijkt het dus zinvol van de genoemde waarden – cultuur, architectuur en ensemble – uit te gaan. Tegenwoordig wordt het echter meer en meer gebruikelijk daar nog een vierde criterium aan toe te voegen, namelijk ‘*bouwhistorische waarden*’. Dit verdient enige toelichting. Zoals uit de specificatie van de verschillende criteria volgt, en we hebben daarbij de oorspronkelijke tekst uit de handleiding gevolgd, werden de genoemde selectiecriteria vooral toegepast op het gehele object of complex. Het meer abstracte karakter van ‘cultuur, architectuur en context’ geeft daartoe ook aanleiding. In de loop van de tijd ontstond echter de behoefte ook binnen een object of complex aan te geven waar waarden aanwezig zijn. Welke onderdelen - muurwerk, balklagen, kapconstructies, etc. zijn nog oorspronkelijk, en waar zijn dingen later toegevoegd of vervangen? Het accent ligt daarbij sterk op de fysieke aanwezigheid van bouwdelen uit de verschillende periodes, we spreken daarom van materiële waarden. Het is vooral deze benadering die heeft geresulteerd in een manier van werken die ook door de Rijksgebouwendienst wordt onderschreven, waarbij gedetailleerd wordt aangegeven welke bouwdelen van een onderzocht gebouw in welke periode tot stand kwamen. Dit resulteert in een *faseringskaart* waarop de verschillende bouwfasen met kleuren op plattegronden, en eventueel doorsneden, worden aangegeven. In het verlengende daarvan kunnen *waarderingsskaarten* worden gemaakt, waarop aangegeven wordt waar nog kwaliteiten aanwezig zijn – oorspronkelijke bouwdelen of kwalitatief hoge toevoegingen of veranderingen, en waar het gebouw is verstoord. Waarderingsskaarten vloeien dus uit de faseringskaarten voort en zijn bedoeld als opmaat naar concrete beheers- of verbouwingsplannen: wat dient behouden te blijven en waar is ruimte voor een nieuwe invulling. Aangezien hier sprake is van een beoordeling, bevat een waarderingsskaart dan ook minder harde gegevens dan een faseringskaart. Dat is de reden dat wij hier hebben volstaan met een waarderingsskaart voor het hele complex en op een lager niveau per deelcomplex faseringskaarten presenteren. Voor de waarderingsskaart is een aparte plaats ingeruimd in hoofdstuk 3. De faseringskaarten vormen het slot van rapport IV. Een beoordeling kan niet zonder een achterliggende visie op wat waardevol is. De restauratiepraktijk van de afgelopen decennia heeft laten zien dat er wat dat betreft duidelijk sprake is van ontwikkelingen en veranderende opinies over wat wel en niet van waarde is en daarmee het behouden waard.

Waar de bouwhistorische criteria zich dus goed lenen voor het visualiseren in de vorm van kaarten en dus indirect voor het nemen van beslissingen wat wel en wat niet te behouden, is dit voor bijvoorbeeld de cultuurhistorische criteria veel lastiger. De conclusie dat de voormalige strafgevangenis een uniek document is van het cellulaire systeem uit het midden van de negentiende eeuw laat zich nauwelijks vertalen in concrete sloop- of restauratiebeslissingen. Want hoe doe je recht aan dit gegeven? Moet het hele complex worden teruggebracht in de staat van 1870, of mag het best worden gesloopt en is een uitputtende bouwhistorische documentatie en een gedenksteen aan de Noordsingel voldoende? Beide uitersten zijn natuurlijk onzinnig, omdat elke nuancering in het licht van de andere genoemde criteria ontbreekt, maar binnen deze uitersten is natuurlijk een hele reeks oplossingen denkbaar, die elk op zijn manier recht doen aan dit cultuurhistorische gegeven. Het is echter onmogelijk om deze specifieke waardering één op één te vertalen in een specifieke ontwerpoplossing met concrete voorstellen voor sloop en behoud, zoals dat aan de hand van de bouwhistorische waardekaarten, tot op zekere hoogte, wel kan.

Naast de materiële en symbolische waarden is er nog een derde groep waarden zeker in het geval van het justitiefaciliteit aan de Noordsingel van groot belang is, namelijk de zogenaamde ‘conceptuele waarden’. Ruimtelijke concepten spelen in de ontstaansgeschiedenis van het complex en de wijk daaromheen een grote rol. Zo vormde het cellulaire systeem een ruimtelijke ‘blauwdruk’ die de plattegrond van de strafgevangenis sterk heeft bepaald. Ook aan de stedelijke structuur rond het complex, het stratenpatroon, ligt een vergelijkbaar mechanisme ten grondslag. Maar pas toen deze patronen in de praktijk werden gerealiseerd kregen ze hun uiteindelijke gezicht. De begrippen materie en concept staan dus dicht bij elkaar, beide als uitingen van dezelfde fysieke werkelijkheid. In de kadertekst op pag. 10 worden beide begrippen nader toegelicht.

2 Puntsgewijze samenvatting van de conclusies

In hoofdstuk 3 hebben we een overzicht van de vastgestelde waarden op hoofdlijnen gegeven met een toelichting. In de hoofdstukken 4 en 5 worden de getrokken conclusies in meer detail behandeld en deze hoofdstukken moeten dan ook als een verantwoording worden gezien van de conclusies op hoofdlijnen. Ten aanzien van de vier hoofdcriteria – cultuurhistorie, architectuur, ensemble en bouwhistorie - worden de waarderingsniveaus hier per beschouwingsniveau puntsgewijs samengevat.

Het complex in zijn stedelijke context (5.1)

- Cultuurhistorie : hoog
- Architectuur : --
- Ensemble : positief/hoog, met west en noord enkele indifferente samenhangen
- Bouwhistorie : --

Het complex of zijn ensembles (5.2)

- Cultuurhistorie : hoog
- Architectuur : --
- Ensemble : hoog
- Bouwhistorie : --

De Strafgevangenis (5.3.1)

- Cultuurhistorie : hoog
- Architectuur : hoog, met positieve waarden (Huis van Bewaring, vleugel A) en verstoringen (prefab loodsen)
- Ensemble : hoog
- Bouwhistorie : hoog (met verstoringen)

De rechtbank (5.3.2)

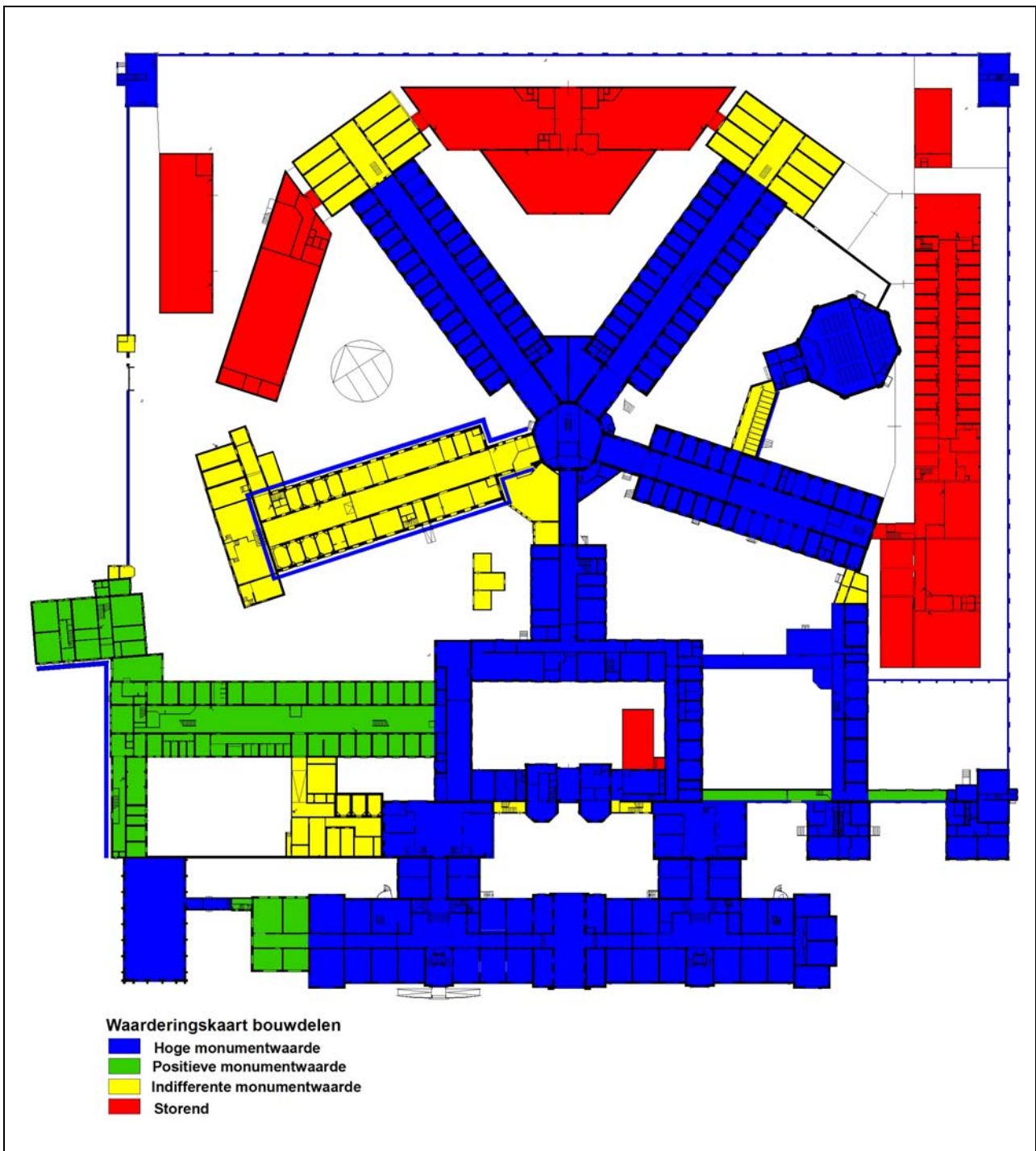
- Cultuurhistorie : hoog
- Architectuur : hoog
- Ensemble : hoog
- Bouwhistorie : hoog

Het archiefgebouw (5.3.3)

- Cultuurhistorie : hoog
- Architectuur : hoog
- Ensemble : hoog
- Bouwhistorie : hoog

Het Huis van Bewaring (5.3.4)

- Cultuurhistorie : hoog
- Architectuur : positief/hoog
- Ensemble : positief/hoog
- Bouwhistorie : hoog

Afb. 1 Waarderingskaart van de bouwdelen op het niveau van het complex

3 De waardering van het complex

Deze waarderingskaart beoogt het hele complex van de PI in termen van monumentwaarden te vatten om zo op hoofdlijnen al een beeld te schetsen van hoe de verschillende bouwvolumes zich tot elkaar verhouden. Het accent ligt daarbij op de architectuur-, ensemble en bouwhistorische waarden, waarbij cultuurhistorische kwaliteiten, die zich zoals gezegd nauwelijks ruimtelijk laten vertalen, op de achtergrond een rol spelen. Materiële en conceptuele kwaliteiten zijn op dit niveau veelal uitwisselbaar. Veel gebouwen zijn in de loop van de tijd meer of minder ingrijpend verbouwd, waarbij echter het oorspronkelijke ruimtelijke concept gehandhaafd bleef. Een mooi voorbeeld is de ringmuur, die op sommige plaatsen na verzakkingen vrijwel werd herbouwd, maar die als geheel nog het beeld van 1872 weer geeft. Waar concept en materie uit de pas lopen is de conceptuele waarde als contourlijn in een afwijkende kleur rond het desbetreffende bouwdeel gezet, zoals bij cellenvleugel A, waarop later meer gedetailleerd wordt ingegaan. Een vergelijkbaar principe is toegepast op de gevels aan de Bergstraat, waarbij het om de ensemblewaarden van deze gevels gaat – de straatwand – die we hoger waarderen dan de achterliggende gebouwen. Ook wordt voorbij gegaan aan de nuances die natuurlijk binnen elk bouwdeel te vinden zijn.

Naast de gebruikelijke waarden hoog, positief en indifferent – in de kleuren blauw, groen en geel – is hier een vierde kleur rood geïntroduceerd om die bouwdelen aan te geven die als beeldstorend moeten worden beschouwd. Deze kleur is vrijwel alleen gereserveerd voor de moderne en als tijdelijk bedoelde prefab loodsen die feitelijk geen deel uitmaken van het oorspronkelijke concept van de strafgevangenis en die als losse elementen op het terrein staan.

De Strafgevangenis

Uitgangspunt van het complex vormt de voormalige Strafgevangenis met al zijn samenstellende delen, gevat binnen de vierkante ringmuur, waarin de verschillende bewaarder- en directiewoningen zijn opgenomen. Uit vergelijking van de Rotterdamse gevangenis met binnen- en buitenlandse voorbeelden (Rapport II) is het grote belang van dit gebouwencomplex komen vast te staan, reden om het gehele complex een hoge monumentwaarde toe te kennen. Geheel zonder kleerscheuren heeft de gevangenis de tand des tijds echter niet doorstaan en zijn sommige oorspronkelijke bouwdelen vervangen door jongere. Het belangrijkste voorbeeld daarvan is vleugel A die in de Tweede Wereldoorlog werd verwoest en geheel nieuw werd opgetrokken. Als niet-authentiek gebouw is deze vleugel een indifferente waarde toegekend. Zeker ook gezien zijn afwijkende vorm ten aanzien van de overige vleugels. Echter, binnen het concept van een gevangenis met vier radiale cellenblokken rond een centrale hal, van essentiële waarde voor de ruimtelijke structuur van de voormalige cellulaire gevangenis, kan vleugel A, als conceptueel gegeven, niet worden gemist. Reden deze geel gekleurde vleugel van een blauwe contour te voorzien, om aan te geven dat deze vleugel een lage intrinsieke, maar een hoge conceptuele waarde heeft. Een vergelijkbare situatie doet zich voor ten aanzien van de ringmuur, waarvan grote delen in later tijd nieuw werden opgemetseld, maar wel volgens het oorspronkelijke plan.

Rechtbank, archief en Huis van Bewaring

De rechtbank, het archief en het Huis van Bewaring vormen een latere toevoeging aan het oorspronkelijke plan van de Strafgevangenis. Weliswaar een toevoeging die in het geval van rechtbank en archief van hoge kwaliteit is, maar die niet in alle gevallen een gelukkige effect heeft gehad op de oorspronkelijke Strafgevangenis. Een voorbeeld hiervan is de monumentaliteit van het poortgebouw van de gevangenis, die ernstig aan kwaliteit heeft ingeboet door de bouw van de rechtbank. Echter, in sommige gevallen werd het oorspronkelijke beeld door deze latere veranderingen juist versterkt, zoals in het geval van de directeurswoning die als een L om de bewaarderwoning rechtsvoor werd gebouwd en die het beeld vanaf de Noordsingel op de gevangenisgebouwen duidelijk heeft verrijkt.

Vanuit het oorspronkelijke concept geredeneerd hebben deze later toegevoegde gebouwen - rechtbank, archief en Huis van Bewaring - in principe een positieve monumentwaarde. De drie toegevoegde hoofdgebouwen hebben echter dermate hoge eigen architectonische, stedenbouwkundige en cultuurhistorische kwaliteiten dat het in deze afweging gerechtvaardigd is om deze gebouwen alsnog een hoge monumentwaarde toe te kennen.

Ten aanzien van de inpassing in het stedelijke weefsel kan ook de bijdrage die de gebouwen van het Huis van Bewaring leveren aan de gevelwand aan de Bergstraat als zeer waardevol worden beschouwd. Deze twee gevels – en dat staat dus los van de achterliggende bouwvolumes - hebben om die reden een hoge monumentwaarde die hier is aangegeven in de vorm van een blauwe contourlijn.

4 Verantwoording

Voor de waardering van het gebouwencomplex aan de Noordsingel zijn zoals reeds genoemd, vier waarderingscriteria te onderscheiden:

- cultuurhistorische waarden,
- architectonische waarden,
- ensemblewaarden en
- bouwhistorische waarden.

Sommige van deze waarden kunnen zonder probleem aan fysiek aanwezige bouwdelen worden gekoppeld, in positieve of negatieve zin, en lenen zich dus in principe voor waarderingskaarten. Het gaat dan met name om bouwhistorische waarden. Voor de cultuurhistorische waarden geldt dat veel minder of zelfs helemaal niet. Vooral architectonische en ensemblewaarden nemen een tussenpositie in, omdat naast de materiële waarden vooral ook ruimtelijke concepten – in de vorm van het oorspronkelijke bouwplan of stratenpatroon – een grote rol spelen.

Daarnaast kunnen een aantal beschouwingsniveaus worden onderscheiden:

- het niveau van het complex in zijn stedelijke context,
- complex- of ensembleniveau – de verzamelde gebouwen,
- het niveau van een deelcomplex - zoals de voormalige strafgevangenis of de rechtbank,
- gebouw- of clusterniveau – zoals het administratiegebouw,
- ruimteniveau en tenslotte
- het niveau van bouwelementen als gevels en kapconstructies.

Natuurlijk zijn op alle niveaus wel veranderingen aan te wijzen. Zo werd de linker vleugel van het administratiegebouw van de voormalige strafgevangenis rond 1900 bij het nieuwe huis van bewaring getrokken en ingrijpend verbouwd. Ook verdwenen alle oorspronkelijke cellulaire luchtplaatsen die als losse elementen op het terrein lagen en verschenen, met name de afgelopen decennia, allerlei moderne ‘tijdelijke’ bijgebouwen en loodsen, die eveneens als losse elementen binnen de ringmuur van het complex op het terrein liggen. Maar de overeenkomsten tussen verleden en heden, met name ten aanzien van de hoofdgebouwen, zijn veel groter dan de verschillen. Alleen op het niveau van de afzonderlijke ruimten of gevels van de gebouwen zijn vaak grote veranderingen waarneembaar. Zo vinden we nu zaaltjes en kantoorruimten in de cellenblokken, waar vroeger cellen waren en omgekeerd, terwijl vrijwel alle kleine celvensters in de loop van de tijd, met name de jaren dertig, vervangen werden door grotere. Ook de afwerking van het interieur, behoudens enkele zeer representatieve ruimten, zoals de vergaderzaal op de verdieping van het administratiegebouw werd regelmatig vernieuwd, zodat alleen op enkele plaatsen nog oorspronkelijke interieuronderdelen zijn te vinden. Een mooi voorbeeld van de voortdurende veranderingen is het volgende: toen men onlangs de muur tussen twee cellen sloopte om beide ruimten samen te voegen tot een grotere met een nieuwe functie, bleken in het muurwerk enkele stalen kolommen te zijn opgenomen. Met andere woorden: deze muur was in het verleden al eens eerder gesloopt – wellicht met hetzelfde doel, namelijk het samenvoegen van twee kleineren tot een grotere ruimte – en heeft toen ter ondersteuning kolommen aangebracht. Toen de ruimte weer werd opgedeeld in aparte cellen heeft men de kolommen gewoon laten staan en ingemetseld. Het voorbeeld is illustratief voor de wijze waarop met de gebouwen, en met de cellenvleugels in het bijzonder, in het verleden werd omgegaan.

In de faserings- en waarderingskaarten zijn de veranderingen zo goed mogelijk gedocumenteerd en gewaardeerd.² Toch bleef de hoofdopzet van de gebouwen en de evenwichtige architectuur met de uitstraling van een typisch negentiende-eeuwse gevangenis onaangetaast. Hieruit blijkt dus de kracht van het oorspronkelijke ontwerp dat ruimte biedt voor allerlei veranderingen zonder op hoofdlijnen aan kwaliteit in te boeten. Het valt buiten deze waardestelling, maar als we ontwikkelingen van de afgelopen anderhalve eeuw doortrekken naar de toekomst, dan zien we ten aanzien van de voormalige strafgevangenis een sterk

² Wat betreft de documentatie van alle wijzigingen aan het gebouw, is het bouwhistorisch onderzoek beperkt gebleven tot archiefonderzoek en een visuele inspectie van de gebouwen. Er heeft geen destructief onderzoek in het gebouw zelf plaats gevonden. De belangrijkste bron vormden de bouw- en verbouwingstekeningen uit diverse archieven, met name de archieven van de Justitiële instellingen en van de Rijksgebouwendienst. Dit overzicht van de bouwtekeningen is echter niet compleet.

gebouw dat ook ruimte kan bieden aan een nieuwe functionele invulling, waarbij toch zijn eigen kwaliteiten behouden blijven.

In het navolgende zal het complex op de zes onderscheiden beschouwingsniveaus geanalyseerd worden en zal per niveau bekeken worden welke waarden concreet kunnen worden aangewezen. Al werkende bleek dat een analyse van de laatste drie niveaus, gebouw- of clusterniveau en lager, weinig toe zou voegen aan het beeld dat al op de eerste drie niveaus was geschetst. Een bijkomend probleem vormde het feit dat we door de afwezigheid of onvolledigheid van archiefmateriaal niet altijd over de juiste informatie beschikten om op deze niveaus tot een gedetailleerd beeld te kunnen komen.

5 De beschouwingsniveaus

5.1 Het complex in zijn stedelijke context

Het gehele complex, de strafgevangenis, huis van bewaring en rechtbank tezamen wordt nu omsloten door vijf straten van het Oude Noorden. Met de klok mee zijn dat: de Noordsingel, Bergstraat, Zegwaardstraat, Zwart Jansstraat en Burgemeester Roosstraat. Langs de laatste drie straten grenst het terrein van de PI echter niet aan de straat zelf maar aan de achterzijde van de bebouwing van genoemde straten. De relatie die het gebouwencomplex met zijn omgeving heeft is per plek echter heel verschillend en varieert van geheel open – waar de gebouwen direct aan de straat staan, al dan niet met een tuin ervoor, tot geheel gesloten – waar de blinde ringmuur het terrein aan de achterzijde afsluit, grenzend aan de huizen van de Zwart Jansstraat.

De *schauseite* van het complex ligt aan de Noordsingel waar de rijke gevel van de voormalige rechtbank het gezicht van de singel domineert. Door de neo-renaissance-architectuur van het gebouw met zijn risaliserende delen en in samenhang met de gebouwen links en rechts tussen Bergstraat en Burgemeester Roosstraat, waarbij we ook de particuliere huizen op de hoek van de laatste straat betrekken, is hier een plastisch en levendig geheel ontstaan. Niet in de laatste plaats is dit beeld te danken aan de open ruimte tussen de gebouwen. Vooral rechts van de rechtbank waar de grote bomen en de parkachtige aanleg behorende bij de tuin voor de beide directie- en bewaarderswoningen een relatie aangaan met de groene zone rond de Noordsingel. Formeel ligt er natuurlijk een grens tussen de openbare weg van de Noordsingel en het particuliere terrein van de PI, maar door het open karakter van het laatste, vormen beide toch een ruimtelijke eenheid, die aan dit deel van de Noordsingel een geheel eigen karakter geeft. Juist ook door het contrast met de gesloten gevelwand van het gerechtsgebouw links daarvan. De deftige rondbogen-architectuur van de beide huizen vormt een waardige afsluiting van de ruimte en verleent dit deel van de stad, samen met de rechtbank en de particuliere huizen rechts met hun royale en groene voortuinen een gaaf bewaard en typisch laat negentiende-eeuws karakter. Een spannend element is het zicht vanaf de singel op het lange pad langs de gesloten ringmuur aan de oostzijde van het complex met in de verte de uitspringende bewaarderswoning.

Op de linker hoek van de rechtbank begint een meer versteende en stedelijke sfeer, waar het archiefgebouw de inleiding vormt naar de bebouwing aan de Bergstraat en waar de gebouwen van het huis van bewaring met een haakse hoek overgaan in de rooilijn van de woonbebouwing langs Berg- en Zegwaardstraat. Zonder een uitspraak te doen over de achterliggende bebouwing levert dit huis van bewaring hier, zeker ook door de verzorgde architectuur die architect Metzelaar het gebouw meegaf, een duidelijke bijdrage aan de kwaliteit van de straatwand.

Vervolgen we onze tocht met de klok mee rond de PI dan wordt het beeld vooral bepaald door de woonbebouwing langs de Zegwaard- en Zwart Jansstraat, die het gevangeniscomplex geheel aan het zicht onttrekt. Pas als we door de poort van een flat aan de Zegwaardstraat gaan is achter de hoge ringmuur met moderne toegang tot de PI iets van de bebouwing op het terrein binnen de ringmuur te zien. Het karakter van het gebied tussen bebouwing en ringmuur is rommelig en wordt naast de muur en toegang vooral bepaald door parkeerplaatsen en achtertuinen. Wel is vanaf dit punt een ruim zicht mogelijk langs de ringmuur naar het noorden met op de hoek van de muur de voormalige bewaarderswoning, nu particulier bezit. Het beeld komt overeen met dat aan de oostzijde, maar is minder indrukwekkend door de kortere afstand. In theorie is vanaf de linker hoek ook een blik langs de achterzijde van de ringmuur mogelijk, maar in de praktijk is dit lastig aangezien het hier particulier terrein is. Van de andere zijde, de kant van de Burgemeester Roosstraat kunnen we de achterzijde van de ringmuur beter zien met de strook gras ter plaatse van de voormalige sloot, die hier als een soort niemandsland tussen de ringmuur en de binnenplaatsen achter de huizen van de Zwart Jansstraat ligt. Hoewel ingebouwd komt het gesloten karakter van de ringmuur nog geheel overeen met dat van 1872 toen de cellulaire gevangenis in gebruik werd genomen. Aan het eind van de Zegwaardstraat, vlak bij de hoek biedt een smal steegje nog net zicht op de hoek van de bewaarderswoning.

Na de stillere Zegwaardstraat en drukke Zwart Jansstraat met zijn vele winkels, volgt de andere hoek van het huizenblok. Hier is langs de Burgemeester Roosstraat een blokje huizen gesloopt, waar nu parkeerplaatsen zijn. Doordat het mogelijk is hier wat meer afstand te nemen hebben we een royaal zicht op de bewaarderswoning op de hoek en boven de ringmuur het levendige silhouet van de voormalige strafgevangenis met de spitsen van de kerk en de centrale hal als accenten. Op dit moment is dit eigenlijk de

enige plaats waar te zien is hoe zorgvuldig het hele gebouwencomplex in architectonische zin is gecomponeerd. Tenslotte eindigen we met de gesloten straatwand van de Burgemeester Roosstraat weer op de Noordsingel.

Naast de visuele architectonische aspecten weerspiegeld het complex in zijn huidige stedenbouwkundige context nog goed de geschiedenis van de gevangenis en de ontwikkeling van de woon- en winkelbuurt daar omheen, zoals die in Rapport I is geschetst. Het negentiende-eeuwse verleden van de buurt is nog tastbaar en leesbaar, een belangrijke kwaliteit in Rotterdam, waar al veel uit deze periode is verloren gegaan. Temeer daar hier sprake is van een unieke historische situatie van een gesloten gevangeniscomplex binnen een woonbuurt. Ook de Noordsingel zelf speelt hierin een grote rol als onderdeel van het waterproject van Rose. Een project dat zo kenmerkend is voor Rotterdam en dat binnen Nederland zijn weerga niet kent.

5.2 Het complex of zijn ensembles

Over de compositie van het gehele complex is al het een en ander gezegd. Dit bestaat in ontwerp-technische zin uit twee delen: de oudere strafgevangenis ontworpen door Pierson en het geheel van rechtbank, archief en huis van bewaring van W.C. Metzelaar dat daar later aan werd toegevoegd. Weliswaar bestaat deze latere uitbreiding uit drie totaal verschillende gebouwen, elk ook met een eigen architectuur, voor Metzelaar was er zonder twijfel sprake van één ontwerp-opgave. Deze opgave bestond voor het belangrijkste deel uit het realiseren van drie gebouwen op een relatief beperkt grondoppervlak, waarbij de onderlinge verhoudingen en die met de strafgevangenis - zowel in functionele als architectonische zin - tot hun recht moesten komen. Daarbij werd het nieuwe gerechtsgebouw, met enigszins terzijde het archiefgebouw, het beeldbepalende gezicht van het hele complex.

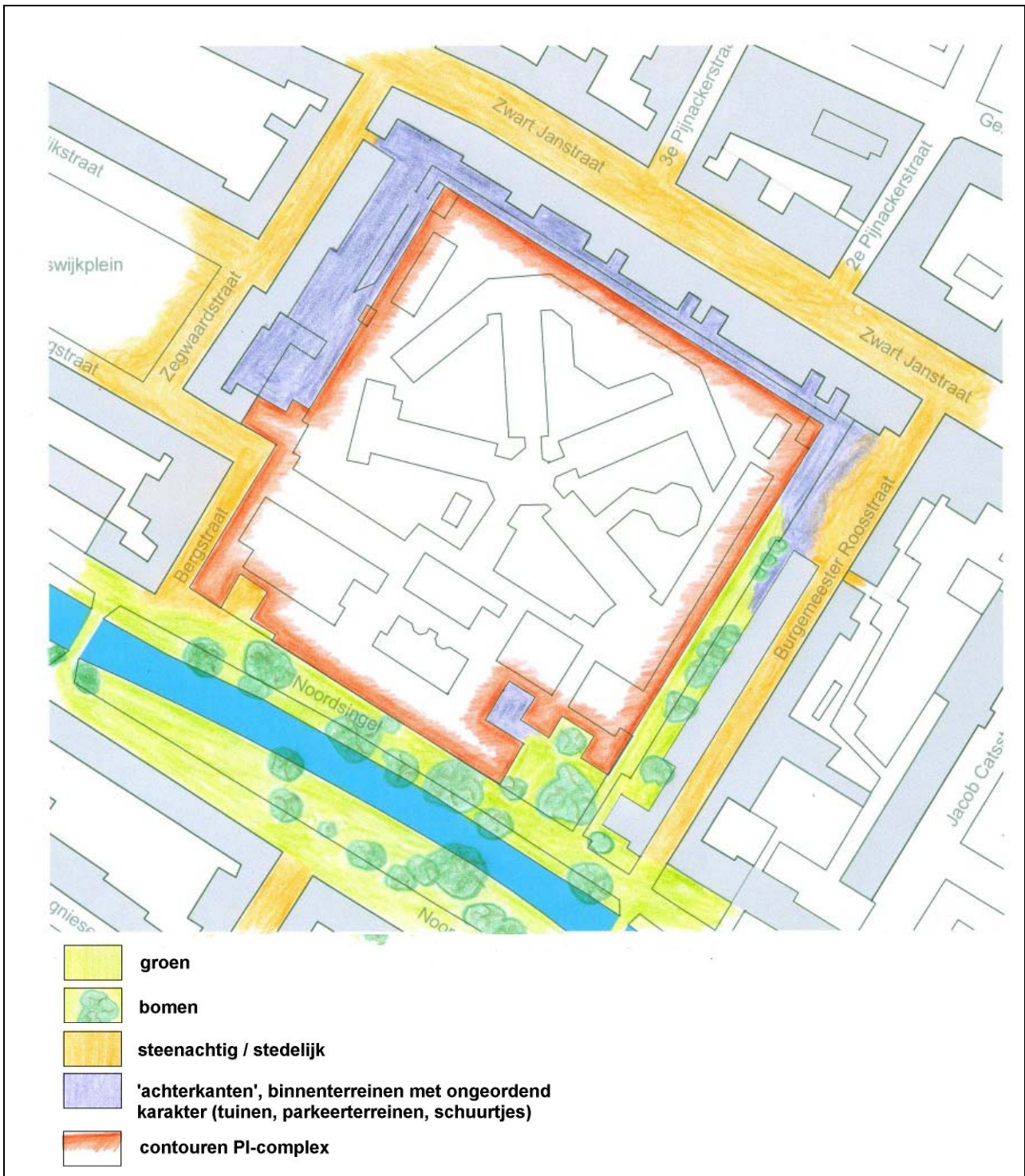
Dat dit ten koste zou gaan van de gevel van de strafgevangenis was deels onvermijdelijk, deels ook een bewuste keuze. Het uiteindelijke resultaat met de zorgvuldig ontworpen rechtbank als monumentale blikvanger aan de straat rechtvaardigt deze keuze in elk opzicht. Vooral ook de compositie van de gebouwen langs de Noordsingel is knap. Naast de dominante rechtbank kreeg de bebouwing aan weerszijden hiervan – met links op enige afstand het archiefgebouw en rechts de terugliggende woningen van de gevangenis - voldoende ruimte voor een heel eigen kwaliteit. Een beeld dat nog versterkt wordt door het groene karakter van de Noordsingel met zijn grote breedte, waardoor de monumentaliteit van de gebouwen extra tot hun recht komen.

De architectuur van het huis van bewaring door Metzelaar werd duidelijk naar het tweede plan verschoven. Het gebouw zelf werd uitermate sober opgezet en kreeg alleen langs de Zegwaardstraat een eigen en wat rijker uitgevoerd gezicht door het gebruikmaken van sierelementen zoals de banden en segmentbogen van oranje verblendsteen. Deze sobere vormgeving mag echter niet verward worden met een gebrek aan kwaliteit van het ontwerp. Het gesloten karakter van het gebouw geldt zelfs als een belangrijke cultuurhistorische waarde, omdat het zo in overeenstemming is met zijn functie.

Voor de bouw van het huis van bewaring werd de linker vleugel van de gebouwen rond de binnenplaats - de voormalige cellenvleugel voor preventief gedetineerde mannen - opgeofferd en, in twee fasen, in een nieuwe vorm herbouwd. De architectuur van het oude gebouw lijkt echter zo op die van het nieuwe dat hier van geen trendbreuk sprake is.

Door de wijze waarop de rechtszalen tegen de gevangenis werden aangebouwd blijkt dat Metzelaar hier moest woekeren met ruimte. Toch slaagde de architect er ook hier in een goed functionerend geheel te ontwerpen met zowel kwalitatief goede gebouwen als acceptabele buitenruimten. Ook uit oogpunt van routing werden hier goed doordachte gebouwen neergezet. Het huis van bewaring kreeg een eigen ingang aan de Bergstraat met woningen voor het personeel, maar was binnendoor, via de luchtplaats, verbonden met de Arrondissement Rechtbank, zodat gevangenen zonder problemen heen en weer konden worden gebracht.

Zoals uit bovenstaande blijkt was het toentertijd een bewuste keuze om het Huis van Bewaring en Gerechtsgebouw functioneel met elkaar te combineren. Maar ook de locatiekeuze voor deze nieuwbouw, direct in de nabijheid van de Strafgevangenis, is zeer weloverwogen geweest. Al deze instellingen geconcentreerd bij elkaar maakte een goed functionerend justitiële machine mogelijk. De functionele relatie tussen de gebouwen onderling is van hoge cultuurhistorische waarde en ook hier is het historische beeld nog goed leesbaar doordat de samenstellende delen in veel opzichten gaaf bewaard bleven.

Afb. 2 Een analyse van de directe omgeving van het complex in termen van 'sferen'.

Toelichting bij 'Ruimtelijke kwaliteiten van omgeving en buitenruimten'

Om meer zicht te krijgen op de kwaliteiten van het justitieflex in zijn stedelijke context en onderlinge samenhang van de gebouwen met zijn open ruimten, zijn drie tekeningen gemaakt: een tekening van de aard en het gebruik van de omringende terreinen met een 'belevingswaardenkaart' van hetzelfde gebied en een vergelijkbare kaart van de ruimten - luchtplaatsen, binnenplaats, tuinen, etc. - binnen de muren van het complex. Het zijn de afbeeldingen 2, 3 en 4.

Afbeelding 2 laat zien dat, hoewel het complex geheel is opgenomen in een stedelijke omgeving, er tussen de verschillende zijden toch grote verschillen bestaan. Aan de zuidzijde wordt de sfeer bepaald door de groene en ruim opgezette Noordsingel, aan de drie andere zijden door het meer stedelijke en versteende karakter van de omringende straten en de woon/winkel bebouwing daaraan. Het groene karakter van de singel creëert een sfeer van rust en ruimte, die goed past bij de monumentale bebouwing van het complex aan die zijde, maar die zich ook niet beperkt tot de openbare ruimte. Vooral rechts van het Gerechtsgebouw waar de bomen van de singel een duidelijke relatie aangaan met de beplanting in de tuin voor de voormalige personeelwoningen van de Strafgestengenis en de particuliere huizen op de hoek met de Burgemeester Roosstraat. Deze groene sfeer strekt zich overigens niet overal uit tot aan de bebouwing van het complex. Achter de rechter hoek van het Gerechtsgebouw is een onverzorgd plaatsje aanwezig, dat qua sfeer nog het dichtst staat bij de 'achterkant' sfeer, die hierna wordt behandeld.

Weliswaar anders van aard, maar ook het pad langs de rechter zijde van de ringmuur heeft deels een groen karakter door de bomen in de achtertuinen van de huizen aan genoemde straat. Weliswaar is de ruimte hier veel beperkter dan rond de Noordsingel, maar dit wordt deels weer gecompenseerd doordat dit particulier terrein is (van de PI) en de afwezigheid van verkeer hier een zekere rust creëert. Juist door dit intieme karakter krijgt de lange gesloten ringmuur met aan het eind de bewaarderswoning Noordsingel 107 een heel eigen kwaliteit. Een kwaliteit die zich overigens niet uitstrekt tot aan de achtergevels van de huizen aan de Burgemeester Roosstraat. Omdat de huizen hier op de nominatie staan om gesloopt te worden vertonen verschillende huizen en tuinen een ernstige mate van verwaarlozing.

Heel anders is de situatie aan de zijde van de Bergstraat waar sprake is van een omgeving met een veel meer stenig karakter en waar de gebouwen van de PI direct aan de straat staan. Deze versteende sfeer begint al aan de Noordsingel, rechts van het archiefgebouw, met de 'binnenplaats' tussen dit gebouw en de Rechtbank. Een karakteristiek van dit gedeelte is dat de gebouwen van het complex in samenhang gebouwd zijn met de overige, meest woonbebouwing van het Oude Noorden en met deze bebouwing een gesloten straatwand vormen en voor een deel daaraan hun kwaliteit ontleen.

Heel anders ten slotte, is de situatie aan de zijde van de Zegwaardstraat en de Zwart Janstraat. Hier is sprake van een typische 'achterkant' sfeer met particuliere tuinen en binnenplaatsjes, van de ringmuur gescheiden door een smalle strook grond. Deze tuinen en binnenplaatsjes hebben een rommelig karakter zonder veel eigen kwaliteiten. Achter het noordelijk deel van de Zegwaardstraat staan nogal wat schuurtjes van de nieuwbouw daar, die het pad langs de ringmuur tot aan de voormalige bewaarderswoning, Zegwaardstraat 70, begrenzen. Het zicht langs de ringmuur geeft vooral dit deel van het terrein nog wel een sfeer die vergelijkbaar is met die aan de andere zijde, achter de Burgemeester Roosstraat. Rondom de doorgang naar de zijingang van de PI heeft het terrein een meer open en openbaar karakter. Doordat het hier mogelijk is wat afstand te nemen is over de ringmuur iets van het silhouet van het gebouwencomplex te zien, wat aan deze plek wel iets van een eigen cachet verleent. Achter de Zwart Janstraat is de situatie anders. Hier is de maat tussen de bebouwing, met veel achteraanbouwen en de ringmuur veel geringer en wordt de strook 'niemandslaan' met gras, die overigens niet voor de aanwonenden toegankelijk is, strak begrensd. Doordat hier deze buitenruimte benauwd, smal en ontoegankelijk is, komt het zicht langs de ringmuur, dat op andere plaatsen een mooi beeld oplevert, niet goed tot zijn recht.

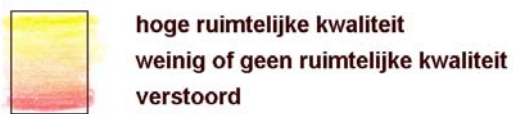
Rondom de voormalige bewaarderswoning Noordsingel 107 tenslotte is door de sloop van een aantal woningen langs de Burgemeester Roosstraat ook een rommelige situatie ontstaan, met parkeerplaatsen en zicht op de achterkanten van de huizen aan de Zwart Janstraat.

Afb. 3

Afb. 4

Afbeelding 3 is een vertaling in belevingswaarden van afbeelding 2. Het gebied rond de Noordsingel of de terreinen daaraan grenzend hebben een gele kleur – een hoge ruimtelijke kwaliteit gekregen. Een uitzondering vormt de binnenplaats achter de rechterhoek van de Rechtbank, zoals in de tekst bij afbeelding 2 betoogd. Dezelfde hoge waardering heeft de Bergstraat en de zone grenzend aan de ringmuur rond de PI, hoewel die zone met name aan de noordzijde niet goed uit de verf komt. De achtererven van de omringende bebouwing heeft weinig of geen ruimtelijke kwaliteit. Er zijn twee uitzonderingen: het zicht via een steegje in de Zegwaardstraat op de hoekwoning, wat een spannend beeld oplevert, en het zicht over de ringmuur op het silhouet van de PI vanaf het binnenterrein ten zuiden van de zijingang aan de Zegwaardstraat.

Afbeelding 4. Hier is dezelfde exercitie uitgevoerd als bij afbeelding @, maar dan voor de terreinen binnen het gebouwencomplex van de PI. Hier zijn een paar ruimtes aan te wijzen die tot het oorspronkelijke ontwerp van Pierson behoren en die hun hoge kwaliteit ontleen aan hun goede verhoudingen en het feit dat ze omringd zijn door goed ontworpen oorspronkelijke gebouwen. Het zijn de beide tuinen in de zuidoost hoek van het complex en de luchtplaatsen 'Bleek' en 'Kerk', waarbij opgemerkt moet worden dat beide luchtplaatsen aan de buitenzijde, vanuit de centrale hal gezien, pas later door respectievelijk een gebouw en een muur van het omringende terrein werden afgesloten.

In principe geldt hetzelfde voor de binnenplaats voor het administratiegebouw, die echter in de zuidoost hoek door de aanwezigheid van de prefab bezoekersruimte wordt aangetast.

Ook de ruimte rondom de cellenvleugels, ooit open terrein met ronde luchtplaatsen, hebben een hoge waardering door hun zicht op en langs de ringmuur en op de gebouwen van de Strafgevangenis. Ook hier heeft de aanwezigheid van de recent gebouwde prefab loodsen tot verstoringen geleid, hoewel door de bouw daarvan op zich aardige luchtplaatsen ontstonden, zoals 'Corries place' en 'Noord'. Het hoogtepunt van de verstoring vormt het met moderne middelen gebarricadeerde gebied rond de zendmast ten oosten van vleugel C.

Tenslotte zijn er een aantal ruimte tot stand gekomen door de bouw van de Rechtbank en het Huis van Bewaring. Ze leiden alle onder het gebrek aan ruimte dat architect W.C. Metzelaar rond 1900 ter beschikking stond. Het sterkst wordt dit gevoeld op het pleintje voor het poortgebouw van de Strafgevangenis, waar de gebouwen van de voormalige rechtbank, door de sobere vormgeving van de achtergevel de zijgevels van de rechtzalen geen bijdrage leveren aan de kwaliteit van de toch al beperkte ruimte, waardoor het poortgebouw, door Pierson ontworpen als front om van grote afstand gezien te worden, op dit moment geheel in de verdrukking is gekomen.

5.3 Deelcomplexen

5.3.1 De Strafgevangenissen

- cultuurhistorische waarden

Het is een kleine anderhalve eeuw geleden, in 1863, dat werd begonnen met het realiseren van een gevangeniscomplex aan de Noordsingel in Rotterdam. En als we de tijd meerekenen waarin nagedacht werd over de bouw van een cellulaire Strafgevangenis in Nederland, waarvan het complex aan de Noordsingel als grootste en meest zuivere voorbeeld het resultaat was, zelfs langer.

Als we kijken naar de kwaliteiten van het oorspronkelijke ontwerp binnen de context van de gevangenisbouw in de late negentiende eeuw dan is het misschien goed hier de conclusies van Rapport II te herhalen:

‘Op nationaal niveau is te stellen dat de Rotterdamse gevangenis niet alleen de grootste, maar ook de meest uitgewerkte vleugelgevangenis van Nederland is. De onvolkomenheden die in de ontwerpen van de gevangenissen van Amsterdam en Utrecht nog voorkwamen, zijn in Rotterdam gereduceerd. De grootschaligheid van Rotterdam is tevens de doodsteek geworden voor de verdere ontwikkeling van het vleugelsysteem in Nederland: afgeschrikt door de hoge kosten werd door de Regering strikt toezicht gehouden op de bouwkosten van alle opvolgende vleugelvormige gestichten.’

De cultuurhistorische en natuurlijk ook de architectuurhistorische betekenis van de gevangenis is dus groot. Zo heeft deze Rotterdamse gevangenis een aantal elementen die hem binnen de groep van vleugelgevangenissen uniek maken, zoals de aparte Vrouwenafdeling en de kerk als vrijstaand gebouw. Het grote belang van het gevangeniscomplex ligt dus voor een deel in het feit dat binnen de negentiende-eeuwse Nederlandse gevangenisbouw de gevangenis aan de Noordsingel al een unieke plaats inneemt. In de tweede plaats bleef dit complex, op hoofdlijnen maar op veel plaatsen ook in zijn detaillering, gaaf bewaard. Latere veranderingen lieten vaak de hoofdopzet van de gevangenis onaangetast. Juist deze veranderingen laten zien dat hier niet alleen een historische situatie is geconserveerd, maar dat het complex sindsdien ook een rijke geschiedenis heeft gekend, die iets weerspiegelen van de grote veranderingen in het gevangenisregiem door de jaren heen.

Ook binnen de Rotterdamse gemeenschap was de gevangenis een alom bekend gebouw, zoals onder andere blijkt uit het liedje ‘De bajes’ dat de componist Bart Verhallen in de jaren dertig componeerde en dat in Rotterdam algemeen bekend was. De relatie met de gevangenis zal niet voor alle lagen van de bevolking gelijk zijn geweest. Al in de jaren dertig werd geklaagd dat de gevangenispopulatie vooral uit ‘straatzangers en kwartjesvindes’ bestond. Maar ook tegenwoordig is er een directe relatie tussen de ontwikkelingen en veranderingen binnen de stad en de gevangenis. Tijdens de bouw van het complex was vooral de groei van de haven en de daarmee gepaard gaande aanzuigende werking op mensen die op zoek waren naar een beter bestaan een bepalende factor. Dit leidde tot een sterke bevolkingsgroei in het laatste van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw.

- architectonische waarden

Van het gebouwencomplex dat in 1872 in gebruik werd genomen bleef de hoofdopzet gaaf bewaard en de meeste van de gebouwen die samen het complex vormen. Wat verdween is de hoek van het complex linksvoor – de ringmuur met twee woningen die werden opgeofferd aan de bouw van het Huis van Bewaring. Twee andere veranderingen zijn de al genoemde verbouwing van de linker vleugel aan de binnenplaats tot een deel van het Huis van Bewaring en de verwoesting in de Tweede Wereldoorlog van vleugel A en de gedeeltelijke herbouw daarvan. Alle recente en als tijdelijk bedoelde prefab loodsen die de afgelopen decennia werden bijgebouwd zullen hier buiten beschouwing worden gelaten, deze zijn van geen architectuur- of cultuurhistorische betekenis. Wel had hun bouw gevolgen voor de indeling van het terrein binnen de ringmuur. Ondanks deze ingrepen is het oorspronkelijk concept van de strafgevangenis met de vier radiale cellenvleugels nog zeer goed herkenbaar.

De oorspronkelijke vormgeving en afwerking van de gebouwen bleef op hoofdlijnen onveranderd. De aard van het gebouw dicteerde natuurlijk een sobere vormgeving, maar juist in zijn plasticiteit, de ordening van de vier vleugels rond de centrale hal met als verticale accenten de spitsen van de kerk en genoemde centrale hal, geven het complex ondanks de uniforme gevels van de cellenvleugels een levendig silhouet.

De oorspronkelijk kleine celramen zijn in de loop der tijd vrijwel allemaal vergroot. Nog op een enkele plaats zijn de oorspronkelijke kleine vensters te zien. Opmerkelijk is dat bij veel verbouwingen oorspronkelijk materiaal werd hergebruikt. Zo zijn op verschillende plekken oorspronkelijke ramen met tralies en ventilatie in de gietijzeren vensterbank aan te wijzen, maar dan hergebruikt in een nieuw bouwdeel. De grote glaspartijen in de kopse gevels, de centrale hal en de halzen van de vleugels geven de gebouwen naast de strenge gevels van de cellenblokken toch ook een zekere openheid.

Naast het strenge karakter van het exterieur is het interieur van de vleugels en de centrale hal een openbaring met zijn ruimtelijke werking, de lichtinval en vele originele details. Het interieur van zowel de cellenvleugels als de dienstgebouwen kenmerkt zich door een rationele indeling van gangen en vertrekken, waar functieveranderingen en modernisering nogal eens aanleiding zijn geweest ruimten te scheiden of juist samen te voegen, hoewel dit vooral van toepassing is op souterrain-niveau, en in mindere mate geldt voor de cellenvleugels zelf. De uitmonstering van veel ruimten werd weliswaar steeds aangepast aan de eisen van de tijd. Een goed voorbeeld hiervan zijn de cellenvleugels, waar de oorspronkelijke, naar binnen draaiende houten celdeuren allemaal zijn vervangen door naar buiten draaiende stalen deuren.

Wat bleef was echter de doordachte ruimtelijke relatie tussen de hoge en lichte centrale hal en de diepe hoge vides van de drie cellenvleugels B, C en D, die hun daglicht ontvingen door de vensters in de centrale hal en de daarop aansluitende halzen en aan de andere zijde door de hoge vensters in de kopse gevels van de cellenblokken. Door de grote diepte van de cellenblokken ontstonden zo heldere door daglicht bepaalde sferen rond de hal en de kopse gevels met een intieme sfeer door kleine wandlampjes halverwege, die we in alle drie de vleugels kunnen herkennen. Het rondlopen van de gietijzeren galerijen van de cellenblokken in de centrale hal benadrukt deze door Pierson ontworpen ruimtelijk samenhang tussen hal en vleugels. De later aangebrachte puin doen helaas afbreuk aan dit ruimtelijke, historische beeld, dat nu alleen nog op de overgang van de centrale hal naar vleugel D in enige mate te ervaren is (omdat de scheidingspui hier verder naar achter, halverwege de cellenvleugel is geplaatst). Maar strikt genomen is dit slechts een aantasting van het beeld, niet van het gebouw. Feitelijk doen de puin als later aangebrachte toevoegingen wel afbreuk aan het beeld, maar niet aan het gebouw.

De historische kwaliteit van de ruimten van de centrale hal met de drie vleugels wordt nog versterkt door de aanwezigheid van vele originele details, zoals de gietijzeren galerijen en trappen. Wijzigingen zoals bijvoorbeeld de vervanging van de oorspronkelijke, naar binnen draaiende houten celdeuren door naar buiten draaiende stalen deuren hebben geen afbreuk aan het oorspronkelijke concept gedaan.

Tot dit concept behoort ook de constructie van het gebouw, de nog oorspronkelijke vloeren in de vorm van troggewelfjes en de oorspronkelijke kapconstructies met Polonceauspanten.

Samengevat kan gesteld worden dat het beeld van de strafgevangenis uit 1872 niet compleet is, maar voor het grootste deel nog wel gaaf aanwezig. Hij vertegenwoordigt met zijn karakteristieke negentiende-eeuwse gevangenisarchitectuur een hoge architectuurhistorische en bouwhistorische waarde.

Het nog volledig herkenbaar zijn van het oorspronkelijke bouwvolume met zijn ruimtelijke structuur en oorspronkelijke vloeren, wanden, kapconstructie en vele details geldt ook voor het zelfstandige kerkgebouw. En ook hier werd het interieur aangepast aan de eisen des tijds. De oorspronkelijke cellulaire indeling met de stalles - de hokjes waardoor de gevangenen tijdens de dienst van elkaar werden gescheiden - verdween, evenals de indeling van het voorgebouw. Wat bleef was de tweedeling tussen open en hoge kerkruiimte en de kleinere kleed- en bergruimten in het voorgebouw. Ook hier is de afwerking van de ruimten modern, echter zonder afbreuk te doen aan de historische kwaliteiten van het gebouw.

Voor de andere gebouwen, zoals het administratiegedeelte en de Vrouwenafdeling geldt in grote lijnen hetzelfde. Ook hier is sprake van behoud van de architectuur aan de buitenzijde, modernisering van het interieur met behoud van de historische structuur en constructies. Veel oorspronkelijke elementen zoals de hardstenen fonteintjes op de gang van de Vrouwenafdeling en de ventilatieschuifjes in de kamerwanden - elementen die overigens ook in de cellenvleugels hebben gezeten maar daar helaas allemaal zijn verdwenen - zijn hier nog aanwezig. Het merendeel van de trappen in de genoemde vleugels en de woningen is nog oorspronkelijk, uitgevoerd met fraaie trapbalusters en gietijzeren spijltjes. Het exterieur van de verschillende dienstwoningen bleef gaaf bewaard en latere verbouwingen werden zorgvuldig uitgevoerd.

De grootse veranderingen in het interieur van gevangenisgebouwen vond plaats in het poortgebouw waar de woningen verdwenen en de toegangen met hun detectiepoortjes en beveiliging voortdurend werden gemoderniseerd. Aan de andere kant is het exterieur van dit poortgebouw een van de meest sprekende onderdelen van de strafgevangenis, met zijn strenge architectuur, maar rijk materiaalgebruik.

Tenslotte zijn binnen het gevangeniscomplex enkele zeer interessante buitenruimten aanwezig zoals de beide tuinen. Vooral de Vrouwentuin is voor een bezoeker een verrassing met zijn weelderige beplanting. De evenwichtige maatvoering van de tuin en het contrast met het gesloten karakter van de omringende bebouwing, het administratiegebouw, de Vrouwenafdeling en de beide gangen benadrukken het intieme karakter van de tuin. In iets mindere mate geldt hetzelfde voor de tuin bij de voormalige directeurswoning. Van de overige buitenruimten moet vooral de luchtplaats 'Bleek' genoemd worden als een ruimte die mooi van verhouding is en omringd wordt door gebouwen die voor een belangrijk deel hun historische karakter behielden.

5.3.2 De rechtbank

Voor het rechtbankgebouw geldt veel van wat al bij de Strafgevangenis is vermeldt. De architectuur van het gebouw is in hoge mate bewaard gebleven, vooral aan de straatzijde, met ondergeschikte veranderingen aan de achterzijde. Meer ingrijpend was de toevoeging gedurende de Tweede Wereldoorlog van een korte nieuwe vleugel aan de westzijde, tussen het gerechtsgebouw en het archiefgebouw. Deze uitbreiding, vermoedelijk naar het ontwerp van architect Engberts (Rijksgebouwendienst), heeft zeker kwaliteiten. Enerzijds is sprake van een eigentijdse architectuur maar anderzijds sluit de nieuwbouw subtiel aan op oorspronkelijke bebouwing door het gebruik maken dezelfde materialen en vormprincipes van de oude rechtbank.

Ook voor het gerechtsgebouw geldt dat in de loop der tijd ruimtes zijn samengevoegd en weer zijn opgedeeld, maar de ruimtelijke structuur van een centrale middengang met vertrekken aan weerszijden is nagenoeg overal nog ongewijzigd aanwezig. Muren en vloeren dateren grotendeels nog uit de bouwtijd.

Een ingrijpende verandering was de verbouwing in 1953 van de oorspronkelijke hoge rechtszalen, waarbij door het aanbrengen van vloeren twee niveaus werden gecreëerd, met de eigenlijke rechtszalen op de verdieping. Om deze te kunnen bereiken werden aan de gangen tussen hoofdgebouw en rechtszalen verdiepingen toegevoegd met loopbruggen over de centrale hal. De vormgeving van deze verbouwing is volkomen gelijk aan de oorspronkelijke en alleen een minutieuze beschouwing van bijvoorbeeld de details van het smeedwerk van de balustrade laat verschillen zien.

Een tweede ingrijpende verbouwing van het complex was de inrichting van het gebouw tot kantoorruimte in 1999 nadat de rechtbanken het gebouw hadden verlaten. Nieuwe trappenhuisen en liften werden aangebracht en de zolderetage kreeg een geheel nieuwe invulling met zalen en kamers. Los van de grote intrinsieke kwaliteiten die deze nieuwe invulling heeft, deed ze ook volledig recht aan de historische kwaliteiten van het gebouw. Net als in de strafgevangenis werden veel interieurs gemoderniseerd, maar bleven toch ook veel historische details als kastenwanden, paneeldeuren en stucplafons behouden. Een hoogtepunt vormt door de voormalige bibliotheek in het hart van het gebouw boven de poortdoorgang naar de PI.

Tijdens deze verbouwing kregen de voormalige rechtszalen, die in 1953 in tweeën waren gedeeld door het aanbrengen van tussenvloeren, hun oorspronkelijke hoogte terug en daarmee ook iets van hun oorspronkelijke allure. Wel kregen deze ruimte entresols in een moderne vormtaal en zowel bereikbaar direct vanaf de begane grond en via de in 1953 verhoogde gangen.

Zowel de oorspronkelijke architectuur als de verbouwing uit 1999 zijn van hoge kwaliteit. De ruimtelijke structuur van het gebouw is nog tot in detail compleet en beleefbaar, waardoor het gebouw zonder twijfel een hoge monumentwaarde heeft.

Tenslotte speelde het gerechtsgebouw met zijn arrondissementrechtbank en kantongerechten, naast een rol in het strafrecht vooral ook een rol in het zakelijke leven rond industrie en haven. De cultuurhistorische betekenis van het hele complex voor de stad Rotterdam kan dan ook moeilijk worden onderschat.

5.3.3 Het archiefgebouw

Van alle gebouwen onderging het archiefgebouw de minste veranderingen. Het heeft nog vrijwel volledig zijn architectuur en interieur uit 1899, met de stalen stellingen die tevens de betonnen zoldervloer dragen. Alleen van de stalen scheidingswand die het gebouw verdeelde in een deel voor de rechtbankarchieven en een deel voor de notariële archieven, werden recent openingen gemaakt, zodat er nu functioneel sprake is van één ruimte, waar vroeger sprake was van twee gescheiden archief ruimten. In de tijd dat het gebouwd werd was de opzet van Metzelaar al voor een deel achterhaald, met zijn bijvoorbeeld onpraktische spiltrappen, te hoge kasten (geen magazijnopstelling) en het ontbreken van voet- en handgrepen. Het is op dit moment echter een voorbeeld van een gebouw, waarvan er in Nederland nog maar weinig bewaard bleven. Zowel vanuit cultuurhistorisch oogpunt, als onderdeel van het hele rechtbankcomplex en uit architectuurhistorisch oogpunt is dit gebouw van groot belang. Door zijn positie op de hoek van het complex en op de hoek van twee straten neemt het een markante plaats in het straatbeeld in. Ondanks (vrijwel onzichtbaar gerepareerde) oorlogsschade bleef het gebouw nagenoeg compleet in oude staat en gaaf bewaard.

5.3.4 Het Huis van Bewaring

Voor het Huis van Bewaring geldt veel van wat al bij de voormalige Strafgevangenis is genoemd. Het is een gebouw dat in hoofdlijnen gaaf bewaard bleef met het soort veranderingen die ook bij de Strafgevangenis te constateren zijn: het vergroten van de ramen, het aanpassen van de celdeuren en het verdwijnen van de oorspronkelijke cellulaire luchtplaatsen. Maar ook hier geldt dat deze wijzigingen geen aantasting vormen van de oorspronkelijke ruimtelijke structuur, bouwmuren en vloeren. De ingebruikname van de ruimten aan de Bergstraat tegenwoordig als kantoorruimten had ook hier de onvermijdelijke modernisering van de interieurs tot gevolg.

Oorspronkelijk had de cellenvleugel zowel aan de westzijde, de kant van de Bergstraat als aan de zijde van de binnenplaats voor het administratiegebouw grote vensters. Doordat deze cellenvleugel werd ingebouwd door de vernieuwde en verhoogde vleugel aan de binnenplaats - waardoor hier de oorspronkelijke situatie uit 1872 in stedenbouwkundige zin grotendeels weer werd hersteld – kwam het grote venster aan de oostzijde geheel te vervallen. Aan de zijde van de Bergstraat zijn inpandig kantoorruimtes gerealiseerd, waardoor dit venster nog wel aan de buitenzijde zichtbaar is, maar de lichttoetreding in het interieur is afgesneden. De vleugel krijgt nu alleen nog maar daglicht via de twee lichtstraten in het dak. De hoge ruimte van de vide mist dan ook de mooie ruimtelijke werking en lichtinval die zo karakteristiek is voor de cellenvleugels in de voormalige strafgevangenis.

Omdat het gebouw minder eigen kwaliteiten kent dan de voormalige strafgevangenis heeft het Huis van Bewaring een positieve monumentwaarde. Dit, met uitzondering van de gevels aan de Bergstraat die vanwege hun rol in het straatbeeld een hoge monumentwaarde hebben.

Kadertekst - Materie en concept

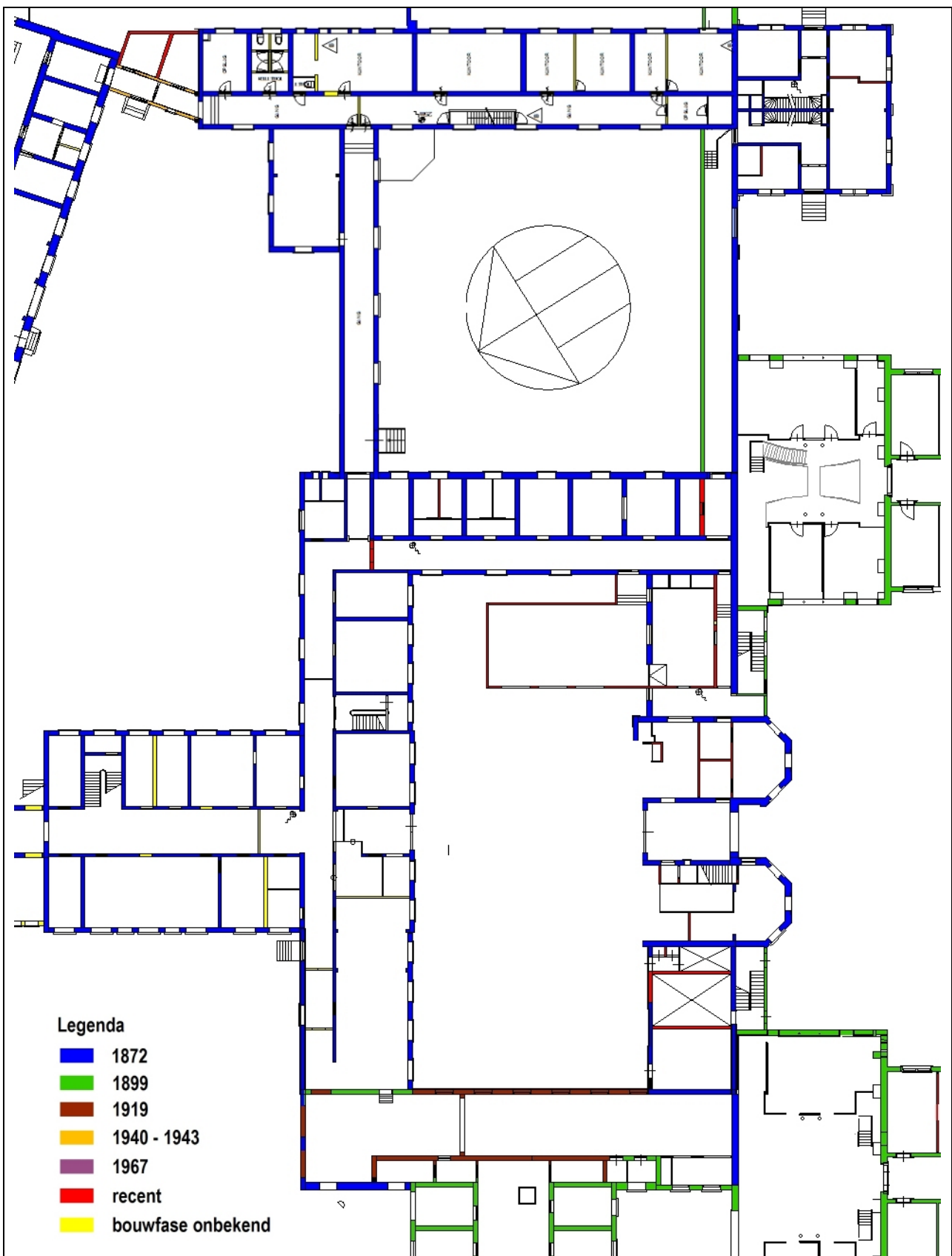
Veel historische objecten, schilderijen, gebouwen, maar bijvoorbeeld ook het bodemarchief bestaan uit unieke onvervangbare materie, waar in de praktijk dan ook uitermate behoedzaam mee wordt omgegaan. Vaak gaat het daarbij om unieke kunstvoorwerpen zoals onze schilderkunst uit de zeventiende eeuw. In extreme zin staan daar objecten tegenover waarvan in de loop van de tijd zoveel materiaal door nieuw is vervangen dat de waarde nauwelijks meer aan aanwezig oud materiaal valt op te hangen. Toch kunnen die wel een grote continuïteit in hun historische uiterlijke verschijningsvorm hebben. Het verdwijnen van een groot deel van de historische substantie hoeft in deze gevallen geen reden te zijn om het object historische kwaliteiten te ontzeggen. Het meest duidelijk zien we dat bij historische schepen, waar na restauratie soms nog nauwelijks historisch materiaal over is. In het laatste geval speelt het historische concept, de vorm, de afmetingen en de aard van de gebruikte materialen een veel grotere rol dan de authenticiteit van de oorspronkelijke materialen. Waar, in het geval van de schepen, het feit dat ze moeten blijven drijven natuurlijk een bepalende factor is. Voor de waardering van historische objecten en dus ook voor gebouwen kunnen we onderscheid maken tussen materiële en conceptuele waarden. Daarbij verstaan we onder materiële waarden datgene wat nu nog steeds uit oud (oorspronkelijk) materiaal bestaat. Het begrip conceptuele waarde is moeilijker te definiëren. Het heeft een meer abstract karakter en heeft betrekking op zaken als vorm, historische materiaalkeuze, maatvoering, kleur, textuur, etc. In de eerste plaats betekent concept uiteraard ontwerp; het plan, de blauwdruk voor een uit te voeren project, zoals dat door de dagelijkse bouwpraktijk goed wordt geïllustreerd:

De architect tekent het plan voor een nieuw te realiseren- gebouw en de aannemer bouwt het. Met de uiteindelijke materiële uitvoering, het timmeren en het metselen, heeft de architect slechts indirecte bemoeienis. Als het gaat om de architectonische waarde van het gebouw, dan zal iedereen die aan de architect toeschrijven: iedereen kent de Beurs van Berlage in Amsterdam, maar vrijwel niemand meer de aannemer die het gebouw uitvoerde. Het concept bepaalt in belangrijke mate de uiteindelijke kunstzinnige of culturele waarde van het gebouw, en daarmee voor een belangrijk deel de cultuurhistorische waarde. Bij veel historische gebouwen zoals bijvoorbeeld molens en boerderijen werd de vormgeving veelal door traditie bepaald. Meestal werd wel volgens een bepaald plan, maar lang niet altijd niet volgens een uitgewerkt ontwerp in de vorm van tekeningen gewerkt.

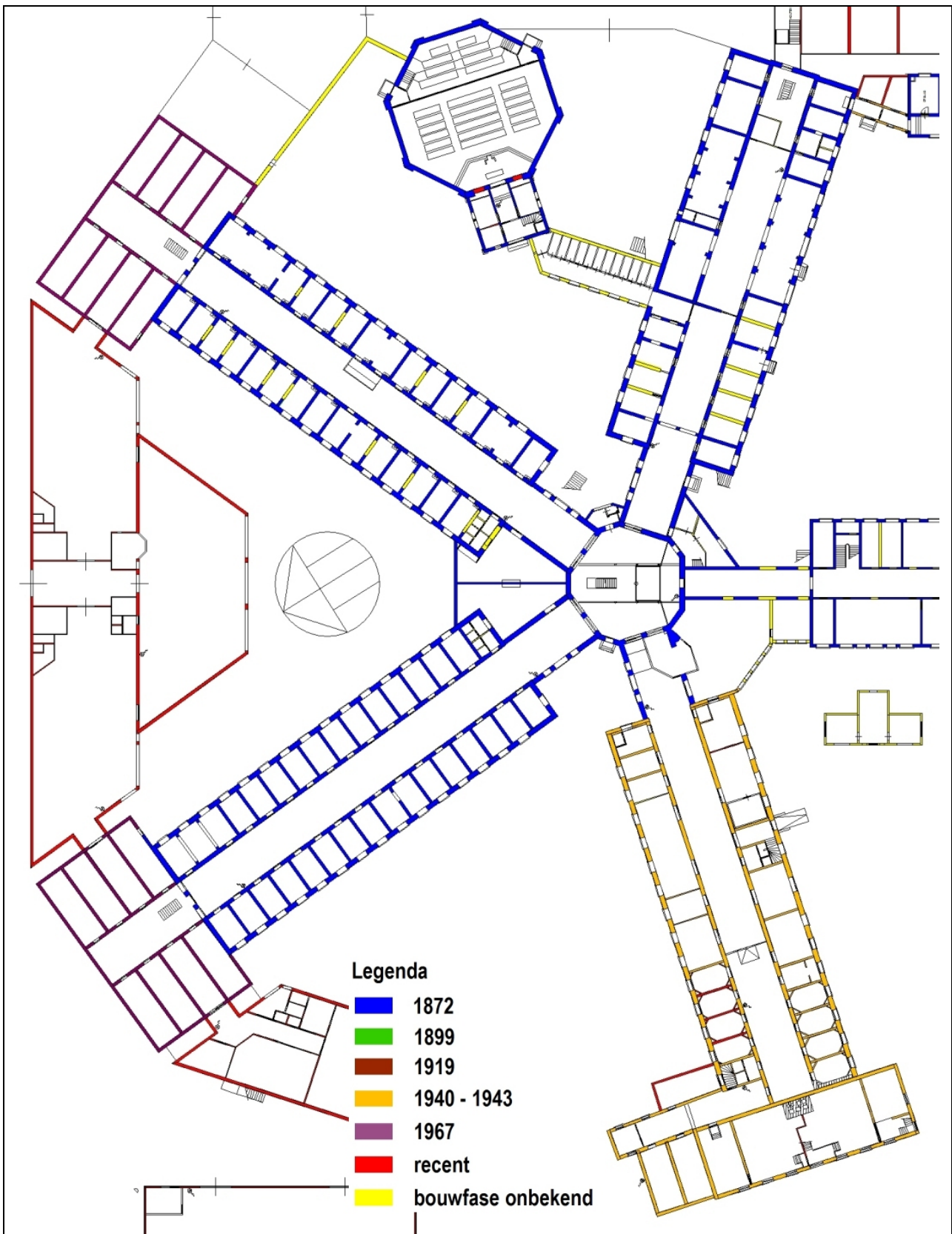
Als voldoende gegevens voorhanden zijn geeft het historische concept de bouwhistoricus een instrument in handen om te komen tot een historische interpretatie van een gebouw die inzicht verschaft in het abstracte ordenings- of bouwprincipe, het abstracte idee achter de concrete vormgeving.

Als het gaat om restauratie of het beheer in meer algemene zin, bijvoorbeeld bij een reconstructie van een deels verloren gegane situatie, is de conceptuele benadering niet bruikbaar voor unieke kunstobjecten, zoals beeldhouwwerken. Het is onmogelijk in de huidige Venus van Milo het totaalconcept te herkennen op grond waarvan het oorspronkelijke beeld op betrouwbare wijze zou kunnen worden gereconstrueerd. Maar voor die objecten, waarvoor het achterliggende vormprincipe een bepalende en herkenbare factor is, zoals het cellulaire principe achter de voormalige Strafgewangenis, is het conceptuele aspect een belangrijke cultuurhistorische kwaliteit. De betekenis die wij hier aan het begrip concept willen hechten reikt verder dan het patroon, de vorm, alleen: het gaat vooral om het principe erachter.

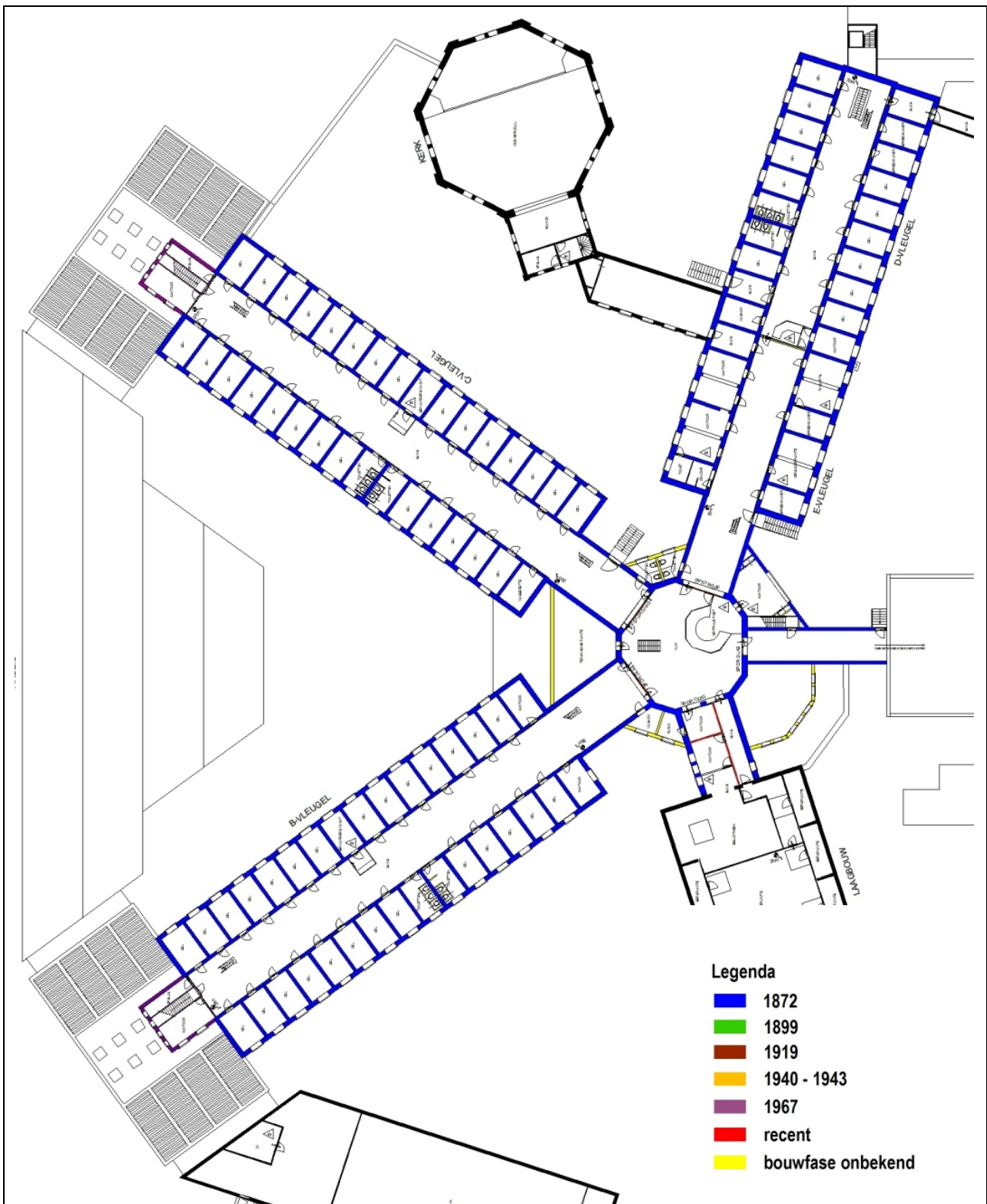
Zoals is opgemerkt, behoort beheer van cultuurhistorische waarden op de eerste plaats te dienen tot behoud van een object als document van de geschiedenis. Voor zover een object van materiële betekenis is, dient dit aspect zeer zwaar te wegen. Dat neemt echter niet weg, dat ook de conceptuele waarde als bron van informatie van groot belang kan zijn en alleen al uit dit oogpunt bij het beheren, inclusief restauratie van belang moet zijn.

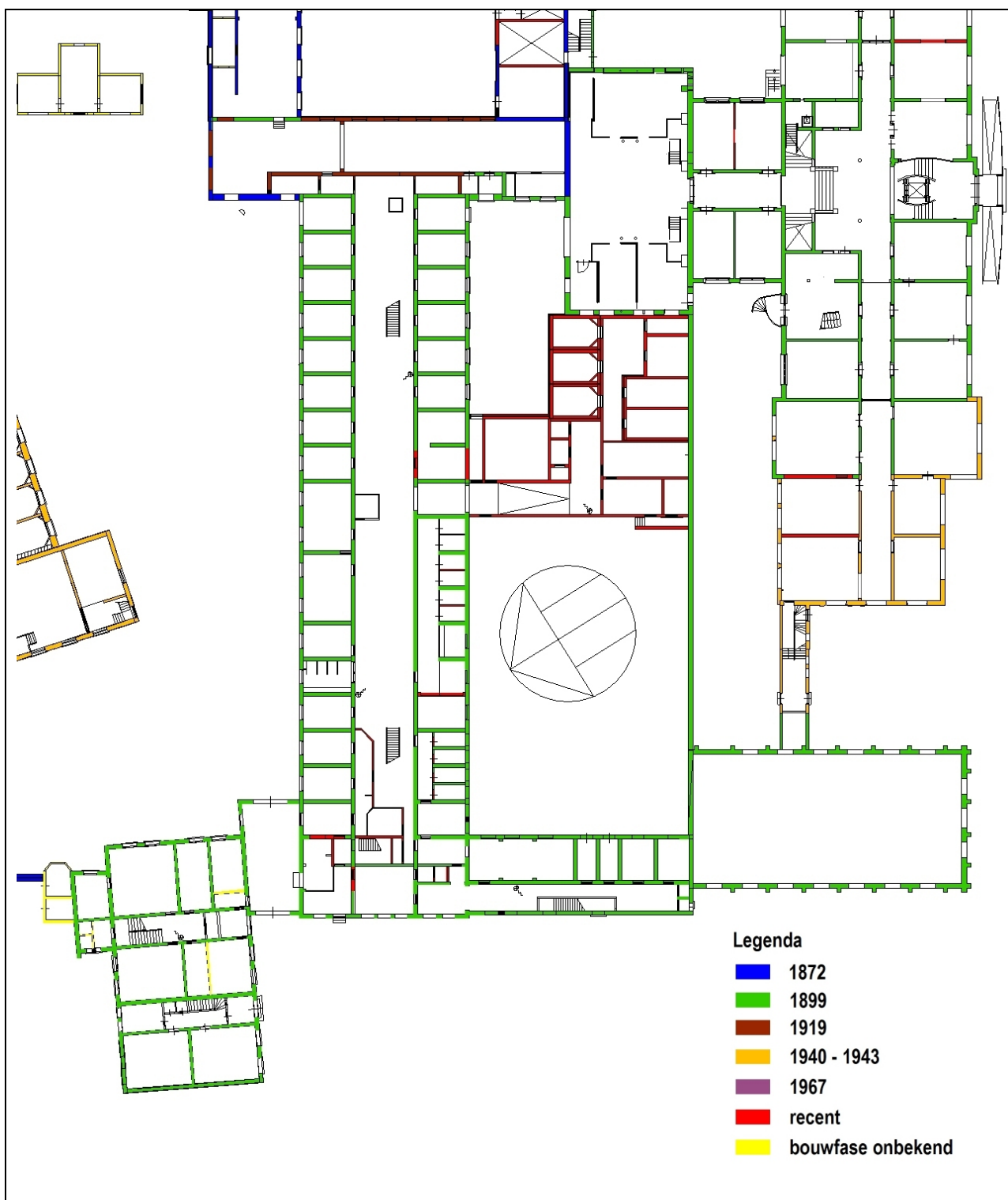
Afb. 5 De faseringskaart van het poort- en administratiegebouw en de Vrouwenafdeling

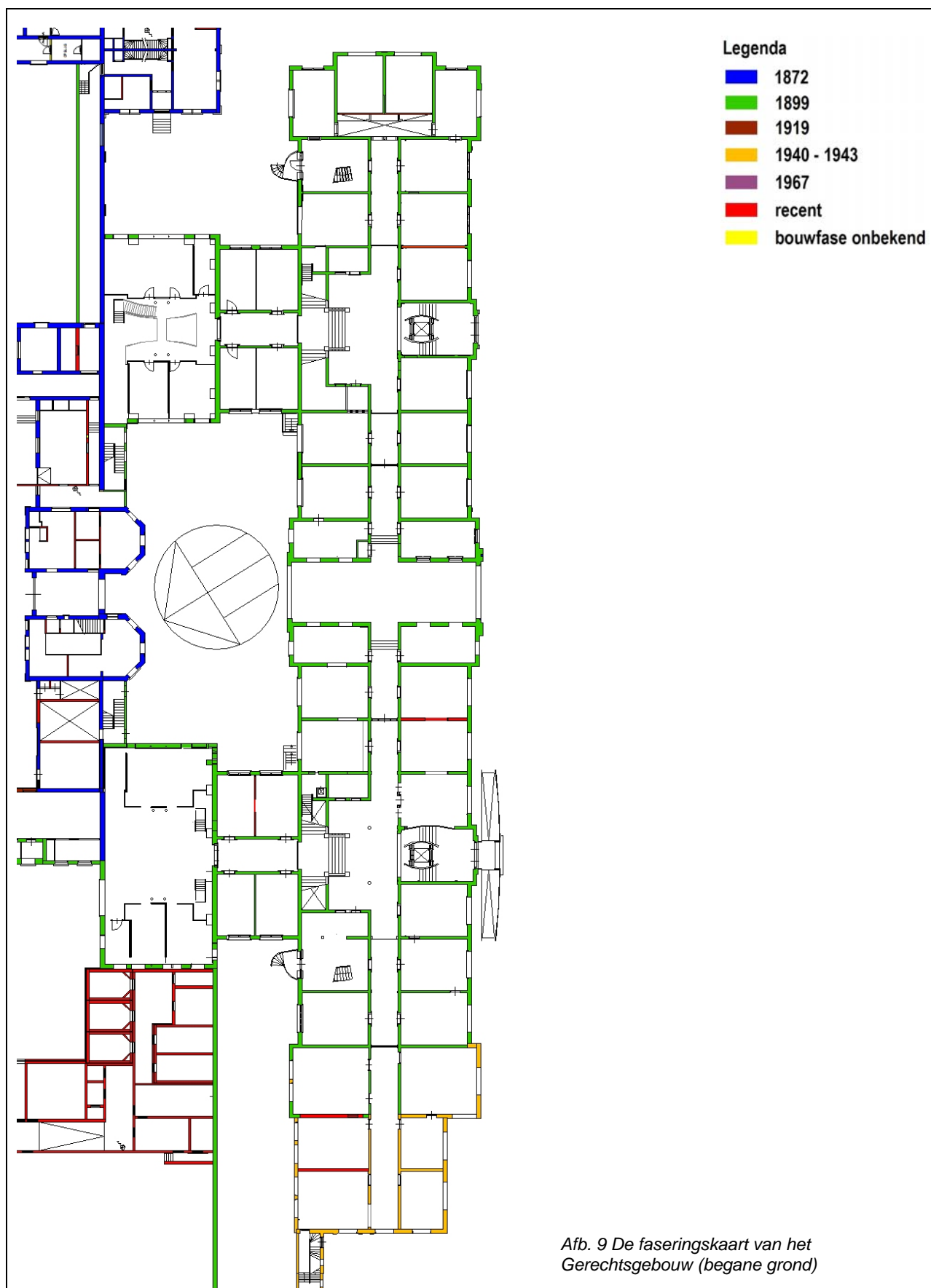
Afb. 6 De faseringskaart van de cellenvleugels op souterrain-niveau en de kerk (begane grond)

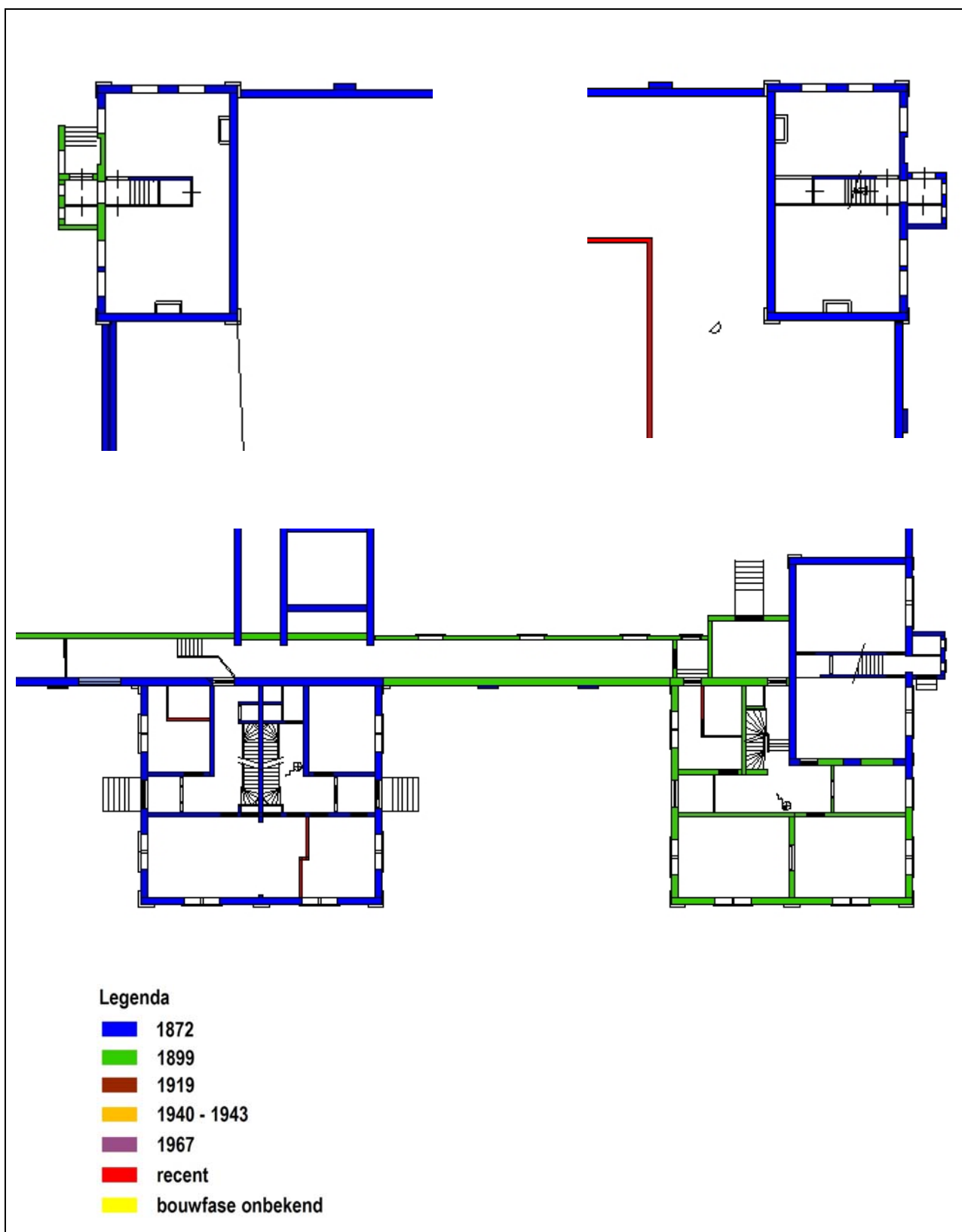

Afb. 7 De faseringskaart van de cellenvleugels - begane grond

Afb. 8 De faseringskaart van het Huis van Bewaring (begane grond) en het archiefgebouw

Afb. 10 De faseringskaart van de voormalige dienstwoningen – begane grond
 Bovenste rij: Zegwaardstraat 70 en Noordsingel 107
 Onderste rij: Noordsingel 113 en 111